

LA RIBERA D'EBRE: UNA VIA DE PAS DE LES TROPES D'ANNÍBAL BARCA DURANT LA SEGONA GUERRA PÚNICA

JAUME NOGUERA, *Universitat de Barcelona*

EDUARD BLE, *Universitat de Barcelona*

JORDI LÓPEZ VILAR, *Institut Català d'Arqueologia Clàssica*

PAU VALDÉS, *Universitat de Barcelona*

[Data de lliurament i acceptació: juny de 2018]

PARAULES CLAU:

Segona Guerra Púnica, Anníbal Barca, exèrcit cartaginès, monedes hispanocartagineses

PALABRAS CLAVE:

Segunda Guerra Púnica, Aníbal Barca, ejército cartaginés, monedas hispanocartaginesas

KEY WORDS:

Second Punic War, Hannibal Barca, Carthaginian army, Hispano-Carthaginian coins

RESUM

Es presenten els resultats d'un projecte de recerca arqueològica que pretén identificar, a partir de la localització de les restes de materials mobles (armament, monedes...), el pas de l'exèrcit cartaginès per les terres de l'interior de l'actual Catalunya, especialment a través del curs inferior del riu Ebre.* El descobriment de determinades concentracions d'aquests materials permet defensar la presència de les tropes d'Anníbal Barca en aquest territori i l'establiment de campaments de campanya púnics, probablement ocupats per mercenaris o aliats indígenes.

RESUMEN

Se presentan los resultados de un proyecto de investigación arqueológica que pretende identificar, a partir de la localización de los restos de materiales muebles (armamento, monedas...), el paso del ejército cartaginés por las tierras del

* Aquesta investigació s'emmarca en el projecte *Guerra i conflicte al nord-est de la Península Ibèrica en època romanorepublicana (segles III-I aC)*, subvencionat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

interior de la actual Catalunya, especialmente a través del curso inferior del río Ebro. El descubrimiento de determinadas concentraciones de estos materiales permite defender la presencia de las tropas de Aníbal Barca en este territorio y el establecimiento de campamentos de campaña púnicos, probablemente ocupados por mercenarios o aliados indígenas.

ABSTRACT

This study presents the results of an archaeological research project attempting to identify, by finding the remains of movable items (weapons, coins, etc.), the route followed by the Carthaginian army passing through what is now inland Catalonia, particularly the lower stretch of the River Ebro. The discovery of concentrations of these materials makes it possible to argue for the presence of Hannibal Barca's troops in this area and the establishment of Punic military camps, probably occupied by mercenaries or indigenous allies.

INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest article és plantejar-nos si és possible identificar arqueològicament el pas de tropes cartagineses pel nord-est peninsular durant la Segona Guerra Púnica (218-202 aC) i, més concretament, si podem identificar la seva presència a la zona de la Ribera d'Ebre.

Ara bé, abans d'entrar en matèria, cal ser conscients que qualsevol documentació arqueològica relacionada amb la presència dels exèrcits púnics parteix de dues limitacions.

La primera és temporal, ja que les tropes cartagineses només van circular per aquesta zona uns pocs mesos, des del pas del riu Ebre per part d'Anníbal Barca a finals de la primavera de l'any 218 aC fins a la incursió d'Asdrúbal Barca tot just després de la batalla de *Cissis* o *Kissa*, probablement a finals de la tardor del mateix any. Per tant, és evident que sempre serem davant d'uns assentaments de caire efímer, en tot cas aixecats amb fusta i terra, i no estructures constructives en pedra, més duradores.

La segona limitació té a veure amb la nostra capacitat per identificar un assentament militar cartaginès. Així, mentre que tenim una sèrie d'indicadors materials que ens permeten distingir un campament de campanya romà d'època republicana, com són les tatxes de càliga, fíbules, botons, restes de vaixel·la metàl·lica i d'armament, àmfores, monedes romanes o dels seus aliats, etc., encara no tenim gaires indicadors materials fiables per als campaments cartaginesos. El problema rau en el fet que els exèrcits púnics de la península Ibèrica estaven bàsicament integrats per contingents ibèrics, de manera que les restes d'indumentària, l'armament o la ceràmica que es poguessin trobar en aquest hipotètic campament púnic podrien ser fàcilment catalogades erròniament com a procedents de l'aixovar d'una necròpolis, o d'un hàbitat ibèric.

Per una altra banda, fins a dates molt recents (Bellón *et al.* 2015), el coneixement arqueològic que teníem de la Segona Guerra Púnica era pràcticament nul. Això ha provocat que el transcurs d'aquesta guerra, i per extensió la majoria d'esdeveniments que hi tenen lloc —les batalles, els setges o els simples moviments de tropes—, es reconstruïssin únicament a partir del testimoni de les fonts escrites, bàsicament Políbi i Tit Livi. En el millor dels casos, la idea d'un estudi "arqueològic" d'un camp de batalla d'aquest

període es reduïa a l'anàlisi topogràfica de l'emplaçament on es pensava que havia tingut lloc, per tal de situar els diversos exèrcits sobre un plànol i entendre el desenvolupament de l'enfrontament. És evident que aquesta manera de fer depèn en gran mesura de la interpretació de les fonts literàries. Afortunadament en els darrers anys el panorama ha començat a canviar, gràcies al plantejament i a l'execució de projectes de recerca que intenten recuperar noves dades arqueològiques, tot possibilitant així la revisió d'algunes interpretacions que fins ara es consideraven inalterables (Noguera, Principal, Nāco 2014).

Malgrat les novetats, el coneixement arqueològic disponible continua sent molt reduït, sobretot si el comparem amb el que sabem d'altres períodes, com l'època imperial o fins i tot les guerres civils del final de la República romana. Curiosament, els únics campaments o camps de batalla de la Segona Guerra Púnica han estat localitzats a la península Ibèrica, mentre que a la resta d'Europa o nord d'Àfrica encara són invisibles, evidentment per manca d'investigació.

DISCUSSIÓ

Però tornem a l'inici de l'argumentació. Ens preguntàvem si és possible localitzar un campament cartaginès, i en cas afirmatiu, com es pot fer? Per intentar resoldre aquesta qüestió trobem necessari partir dels indicis arqueològics que permeten identificar els assentaments militars de l'altra potència mediterrània de l'època: Roma. En l'àmbit pràctic, la identificació d'un campament militar romà es basa en dos tipus diferents d'evidències arqueològiques: les immobles, entre les quals s'inclou el sistema defensiu i altres construccions pròpies d'un campament, i les mobles, essencialment restes de ceràmica, monedes, armament i altres tipus de *militaria*.

Generalment és l'evidència arquitectònica la que s'utilitza com argument principal d'identificació, especialment les estructures de la fortificació. Ara bé, cal tenir present la diferència conceptual i arquitectònica entre els campaments de marxa (*castra aestiva*) en oposició als campaments permanents (*castra stativa*), en el sentit que els primers habitualment no disposen de construccions solides i duradores, i per tant són de més difícil conservació i localització. Els campaments de campanya tenen un caràcter provisional, ja que poden tenir una durada molt curta, de tan sols un dia, de mesos o com a molt uns pocs anys, en funció de consideracions estratègiques i de la durada del conflicte. La seva construcció respon a criteris d'eventualitat, i per això generalment van ser aixecats amb materials lleugers, de fàcil i barata obtenció, com la fusta, la terra, etc.

Així, la documentació d'un *vallum*, conjunt defensiu típicament romà format per fossat, terraplè (*agger*) i palissada, o simplement la d'alguna de les seves parts, constitueix ja un indicatiu clar de l'existència d'un recinte militar romà. El fossat és sens dubte l'estructura que més fàcilment s'ha conservat en el registre arqueològic com una estructura negativa que talla el sòl, ja sigui en forma d'U o de V (*fossa fastigata*), i que pot ser *simple* o *duplex*. La seva identificació es realitza a partir de les diferències de coloració i compactació entre el sòl i el farciment, que si conté material mòbil arqueològic pot tenir un alt valor per datar el període d'ocupació del campament. L'*agger* es construïa amb el sediment extret de l'excavació de la *fossa*, i sobre d'aquest s'aixecava una palissada construïda amb materials vegetals. Aquest darrer element és sens dubte el de més difícil conservació.

La dificultat per documentar aquest tipus d'estructures peribles en secció ha provocat que la identificació sovint es fonamenti en la forma en planta del perímetre defensiu. El model de campament romà transmès per les fonts escrites, fonamentalment per Polibi, presenta una forma rectangular i carrers perpendiculars. Aquest model és vàlid per l'època imperial, però cal rebutjar la seva generalització en època republicana. De fet, davant l'evidència cada vegada més nombrosa de campaments irregulars republicans, s'ha plantejat que la descripció de Polibi responia més a un model ideal que a una realitat (Morillo, 2008: 79).

Finalment, cal ressaltar un darrer element que, tot i formar part del mobiliari, té conseqüències en l'anàlisi del sistema constructiu dels campaments de campanya o provisionals: la localització de les piquetes que subjectaven els vents de les tendes. De fet, la presència d'aquest element constitueix per ella mateixa una evidència de l'acampament de tropes romanes, com succeeix en els casos de Numància (Schulten 1927) o Cáceres el Viejo (Ulbert 1984).

Però què en sabem de les estructures constructives d'un campament de campanya cartaginès? La resposta és senzilla: gairebé res, a excepció d'uns forats de pal en una palissada al campament de *Baecula* (Rueda *et al.* 2015). Les fonts escrites de l'època, totes filoromanes, només descriuen els campaments dels seus soldats, però no comptem amb cap descripció dels assentaments militars de campanya dels exèrcits púnics. No sabem si tenien una forma o disposició concreta, ni com eren llurs sistemes defensius, ni tampoc on i com s'allotjava la tropa. Tal vegada, caldria tenir en compte allò que hem comentat en la introducció: els exèrcits cartaginesos estaven formats en gran part per mercenaris, o per contribucions de pobles indígenes, sobretot en el cas de la península Ibèrica. Per tant, és lògic plantejar-se si aquestes concentracions de tropes seguien els seus propis criteris a l'hora de fortificar llurs assentaments militars, tot i que no hem d'oblidar que els alts comandaments estaven constituïts per oficials cartaginesos, els quals sens dubte devien imposar els seus criteris sobre la logística o l'organització militar.

Per tant, fins que no tinguem més dades sobre la forma i disposició dels campaments púnics, haurem d'esbrinar quins indicadors materials ens poden ser útils per identificar-los. Quant a l'armament, ja hem comentat que els exèrcits cartaginesos peninsulars estaven integrats per contingents majoritàriament ibèrics, i que per tant l'armament seria el propi d'aquests soldats, com de fet mencionen les fonts escrites. Tampoc poden ser els materials ceràmics, pel mateix motiu. A més, cal tenir en compte que la fragilitat de la vaixel·la i el pes dels envasos de transport ceràmic, bàsicament les àmfores, els feien totalment inadequats per a un exèrcit en marxa. També cal descartar l'ús de calçat reforçat amb *clavii caligari*, propi dels soldats romans. I els objectes d'abillament personal, com fíbules o sivelles de cinturó, també serien els propis dels ibers. Només ens queda un possible indicador: les monedes.

Quant a les monedes, cal fer una sèrie de puntualitzacions prèvies, per entendre la importància que tenen com a possible marcador. La presència de moneda en el nord-est de la península Ibèrica abans de la Segona Guerra Púnica va ser molt limitada, i bàsicament circumscrita a les encunyacions de les colònies gregues de Roses i Empúries. No existia una economia monetària desenvolupada, i les troballes de peces anteriors a finals del segle III aC és gairebé anecdòtica. Amb la guerra entre Roma i Cartago tot va

canviar. Els tallers d'Empúries van incrementar la seva producció, mentre que els diversos pobles ibèrics van començar a encunyar monedes que imitaven els models grecs, les anomenades *dracmes ibèriques*. Per la seva part, cartaginesos i romans van introduir el seu monetari a la península Ibèrica en una quantitat anteriorment desconeguda. I tot això cal entendre-ho en el marc d'una dinàmica econòmica subjecte a un context bèl·lic molt particular, en què va ser necessari moure ingents quantitats de recursos o pagar les tropes i els proveïments necessaris amb grans partides monetàries. Per aquest motiu, la identificació de concentracions significatives de monedes a partir de la Segona Guerra Púnica en el nord-est peninsular pot ser un bon indicador de la presència de contingents militars, ja siguin romans o cartaginesos, com analitzarem tot seguit.

El context històric

Evidentment, per entendre i contextualitzar les evidències arqueològiques cal emmarcar-les en un context històric; per tant, abans de presentar aquest indicis analitzarem allò que ens diuen les fonts escrites de l'antiguitat sobre els primers anys de la guerra entre el riu Ebre i els Pirineus.

Després de la conquesta d'*Arsè* (Sagunt) per part d'Anníbal Barca, el general cartaginès va continuar amb el seu pla estratègic, el qual bàsicament consistia en portar la guerra a la península Itàlica (fig. 1). Anníbal va partir de *Qart Hadasbt* (Cartagena) a inicis de la primavera de l'any 218 aC, segons les fonts amb uns 90.000 soldats i 12.000 genets. Proctor (1974: 52), opina que va recórrer els 480 km fins el riu Ebre en quatre setmanes, a una mitjana d'uns 20 km diaris, als quals caldria afegir les aturades per descansar. L'època de l'any escollida per iniciar el viatge probablement estava relacionada amb la necessitat d'arribar als Alps amb prou temps per no haver de travessar-los durant l'hivern. També cal tenir en compte que un gran exèrcit necessitava una gran quantitat de gra, de manera que fer coincidir la marxa de les tropes amb l'època de la recol·lecció era una bona manera d'assegurar-ne el proveïment.

No tenim cap indicació del lloc escollit per travessar el riu Ebre, però abans de realitzar-se el pas, Tit Livi introdueix una petita digressió, el relat d'un somni d'Anníbal amb auspicis favorables per a la guerra (Livi, XXI, 22, 5), un episodi que es va produir en una localitat denominada *Onusa*, que Schulten (1935: 67) va situar a Peníscola sense gaires arguments. En qualsevol cas existeix un cert consens per localitzar-la al nord de Castelló, a la costa del Maestrat (Pérez Vilatela, 1994: 269).

Livi també especifica que des de *Qart Hadasbt* fins a l'Ebre (*ad Hiberum*) el camí seguit va ser per la costa (*maritima ora*), mentre que a partir d'aquest riu l'autor no explicita la ruta, tot assenyalant, no obstant això, que l'exèrcit cartaginès va entrar en contacte amb pobles de l'interior de l'actual Catalunya, argument a favor de l'abandonament de la ruta costanera i d'un canvi de direcció de la marxa d'Anníbal (Martínez Gázquez, 1981: 224). D'altra banda, Livi esmenta que l'exèrcit cartaginès va ser dividit en tres cossos (Livi, XXI, 23, 1), una precaució habitual quan un gran contingent de tropes ha de creuar un riu, tant per disminuir riscos com per accelerar el seu pas.

El riu Ebre és relativament fàcil de creuar, però no en el seu tram final, i menys durant el desglaç primaveral. El seu pas és més fàcil riu amunt, a partir de la cubeta de Móra, on grans meandres, com el situat enfront del poblat ibèric del Castellet de Banyoles

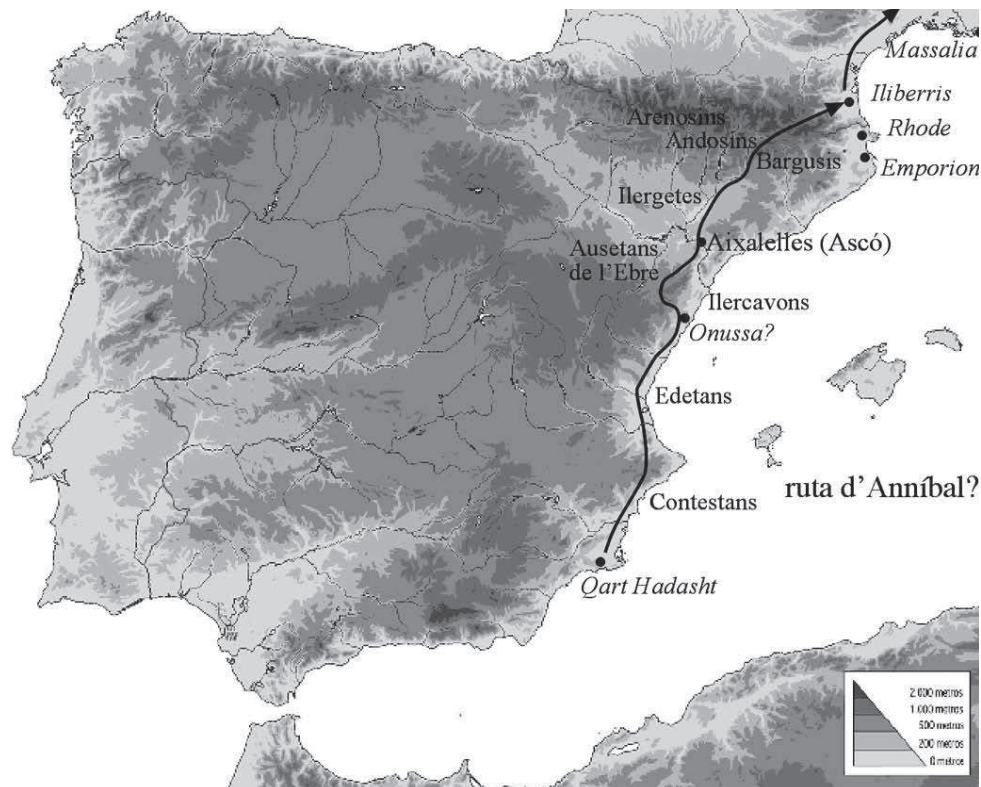
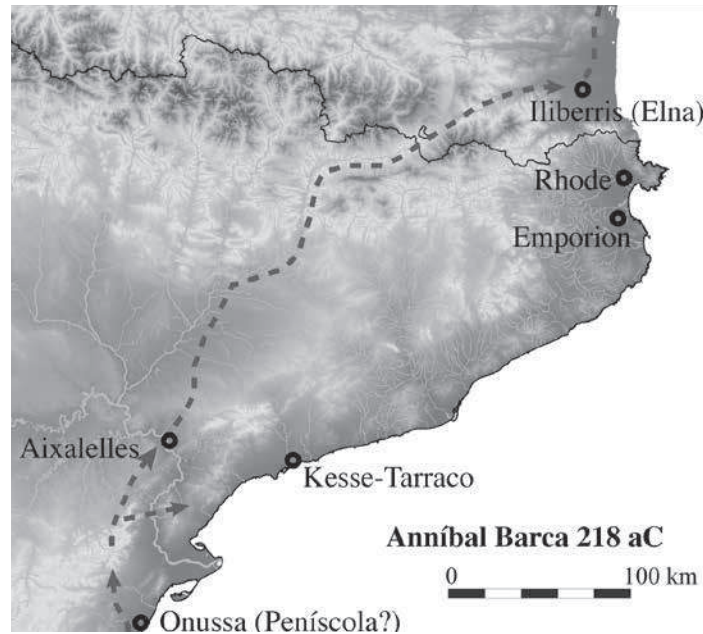

Figura 1. Probable ruta seguida per les tropes d'Anníbal Barca des de Cartagena fins els Pirineus, amb les principals localitzacions i pobles ibèrics mencionats en el text.

(Tivissa), o a Ascó, Flix o Riba-Roja, permeten travessar-lo en punts de gran amplària i menor profunditat, i per tant amb una velocitat inferior de les aigües. Per això pensem que, abans de creuar el riu Ebre, les tropes d'Anníbal van remuntar el seu curs per la seva ribera dreta, fins a localitzar un o més d'aquests guals, si tenim en compte que va dividir el seu exèrcit en tres cossos (Avellà, 1967: 23-28; Martínez Gázquez, 1981: 225).

A partir del nostre coneixement de l'orografia de la zona (Noguera, 2007), pensem que la ruta per remuntar el marge meridional de l'Ebre únicament es podria realitzar per dos camins. El primer, que considerem més difícil per a un exèrcit d'aquestes dimensions, segueix el riu per la seva riba dreta, des de l'actual Tortosa fins a Tivissa o Ascó, però es veuria obligat a creuar els estrets congosts del Pas de Barrufemes i del Pas de l'Ase. Per això opinem que la ruta més practicable és la que, des de la costa del Maestrat (*Onussa?*), es dirigeix cap a l'est fins a la localitat de Morella, per després girar cap al nord i cap a l'oest, tot passant pel vessant septentrional dels Ports de Beseit en direcció a Gandesa i creuar el riu Ebre pels guals dels meandres de la zona d'Ascó i Flix, per després continuar cap al nord fins a Lleida, i des d'allí remuntar la conca del riu Segre (fig. 2). Aquesta proposta coincideix a grans trets amb les actuals carreteres N-232, N-420, C-12 i C-13.

Figura 2. Ruta seguida per Anníbal Barca per travessar l'Ebre i el nord-est peninsular l'any 218 aC.

De fet, el traçat d'aquestes carreteres està molt condicionat per l'orografia, de manera que no es fa res més que seguir les rutes més idònies.

Com hem comentat, les fonts no concreten el lloc exacte per on les tropes cartagineses van creuar el riu Ebre, però sí el nom dels pobles ibèrics per on van transitar. Polibi indica que van travessar els territoris dels ilergetes, andosins, arenosins i bargusis, mentre que Livi assenyala que van travessar el dels ilergetes, lacetans, bergistans i ausetans (Polibi, III, 35, 2; Livi, XXI, 23, 2), en qualsevol cas, tots ells pobles de l'interior.

Per reconstruir la marxa d'Anníbal, pensem que és tan important el que ens diuen les fonts com allò que ometen. Així, per exemple, ni Polibi ni Livi fan referència a problemes per creuar el riu Ebre, ni per part d'Anníbal ni per part del seu germà Àsdrubal mesos més tard. En canvi, sí que descriuen amb detall la batalla contra els volques arecòmics durant el pas del Roine poc abans de remuntar els Alps. Pensem que aquesta estranya omisió s'explicaria pel fet que els ositans, els ilercavons i els ilergetes, pobles que controlaven el curs inferior del riu Ebre, no van dificultar el pas de les tropes cartagineses. De fet, els tres pobles es van convertir en els seus aliats des dels primers compassos de la guerra, cosa que suggereix que Anníbal degué realitzar intensos contactes diplomàtics previs a la seva marxa cap a la península Itàlica, de la mateixa manera que va fer amb els pobles del sud de la Gàl·lia (Polibi, III, 34, 4; Livi, XXI, 23, 1).

Les fonts també indiquen que les tropes cartagineses van combatre entre l'Ebre i els Pirineus, però descartades les lluites entre Anníbal i els pobles que controlaven les ribes del riu Ebre, hem de concloure que es va enfrontar amb arenosis, andosins i bergistans/bargusis (i potser amb iacetans o lacetans), pobles que controlaven el Prepirineu i, per

tant, el pas per la serralada, tal com ja va proposar Bosch-Gimpera (1965: 138). De fet, els bargusis eren aliats dels romans (Polibi, III, 35, 4; Livi, XXI, 19,7).

Finalment les tropes cartagineses van aconseguir derrotar les tribus indígenes que controlaven els accessos als passos muntanyencs, després d'una dura lluita, si tenim en compte el nombre de baixes (Polibi, III, 35, 3). Però, si seguim el relat de Polibi i de Livi, Anníbal no va partir immediatament cap a *Iliberris* (Elna), sinó que va reorganitzar les seves tropes en un campament al sud dels Pirineus. En aquest indret va fer descansar l'exèrcit, va llicenciar els soldats amb poc esperit combatiu (uns 10.000 homes) i va destacar un contingent de 10.000 soldats i 1.000 genets sota el comandament d'Hannó, amb la missió de controlar els bargusis i mantenir lliures els passos pirinencs (Polibi, III, 35, 5; Livi, XXI, 23, 2).

Mentrestant, la presència cartaginesa entre l'Ebre i els Pirineus compta amb el suport actiu dels ilergetes. Aquest pacte sembla basar-se en un increment de l'hegemonia d'aquest poble en el nord-est peninsular, a canvi de la seva ajuda militar. De fet, l'exèrcit cartaginès ja comptava amb contingents ilergetes fins i tot abans de travessar el riu Ebre (Polibi, III, 33, 15; Livi, XXI, 22,3).

La resposta romana va ser ràpida. Dues legions sota el comandament de Gneu Corneli Escipió van desembarcar a *Emporion* l'estiu del 218 aC, quan Anníbal ja estava iniciant la travessa dels Alps.

El primer objectiu de Roma va ser obtenir el control de la costa entre els Pirineus i l'Ebre, un riu que des de l'inici del conflicte va ser una referència geoestratègica clau. Segons les fonts, aquesta campanya inicial fins a l'Ebre no va ser excessivament problemàtica, amb una part de les poblacions de la costa passant-se al bàndol romà. Probablement aquesta progressió inicial va ser facilitada perquè els romans van aprofitar i potenciar les xarxes d'aliances creades pels grecs, anteriors a la guerra, de manera que el recurs al setge va haver de ser força escàs, o inexistent. En aquest sentit cal recordar que a *Arse* (Sagunt) abans de la seva conquesta hi havia una facció filoromana, així com l'existència d'acords previs amb diverses comunitats iberes del nord-est, com suggereix que l'any 218 aC Gneu ocasionalment es limités a "renovar els tractats" amb les ciutats de la costa entre els Pirineus i l'Ebre (Livi, XXI, 60, 4).

Els moviments i l'estratègia dels exèrcits púnics i romans, i la reacció de les diverses tribus ibèriques, semblen definir dues grans zones d'influència: els pobles situats a la costa i en altres zones dels Pirineus, que fàcilment s'alien amb els romans, probablement perquè ja es trobaven sota l'esfera de *Emporion* i *Massalia*; i els de l'interior, probablement filocartaginesos i amb el suport de les tropes comandades per Hannó. Entre els primers probablement cal destacar els bargusis, indiketes i laietans, mentre que entre els segons els exemples més evidents el constitueixen els ilergetes, ilercavons i ausetans de l'Ebre, uns pobles que en els primers anys del conflicte mantenen una actitud obertament hostil vers els romans (Rodríguez Adrados, 1950: 583).

Quan la costa entre els Pirineus i l'Ebre va estar sota domini romà, Gneu Corneli Escipió va decidir endinsar-se a l'interior del territori i marxar contra l'exèrcit púnic que Anníbal havia deixat enrere (Polibi, III, 76, 1-3; Livi, XXI, 60, 3). Les tropes comandades per Hannó estaven situades al costat d'una petita població denominada *Kissa* o *Cissis*, un *oppidum* d'escassa importància, com demostra el fet que no es torni a esmentar poste-

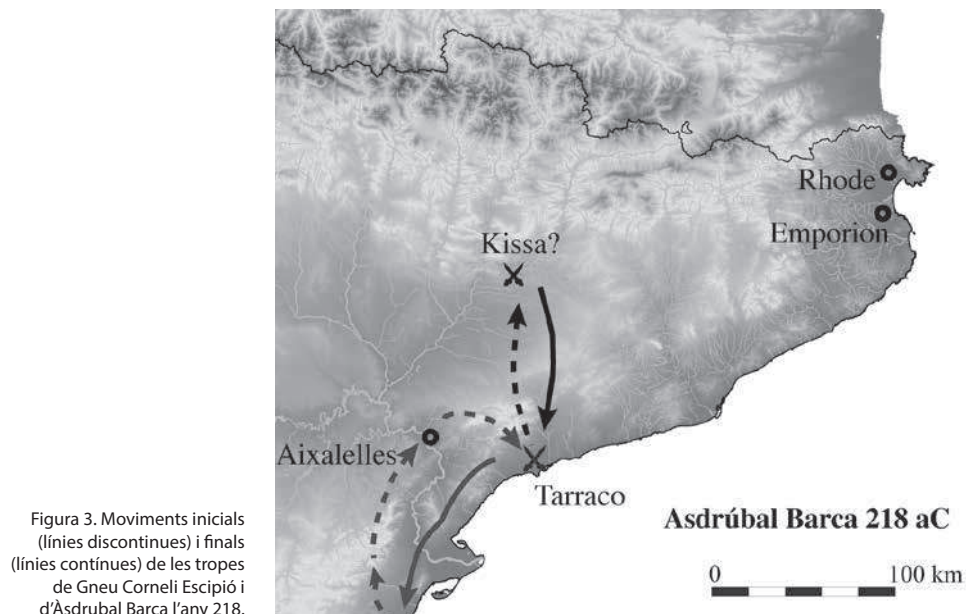
riorment. Es desconeix la situació exacta d'aquesta localitat, però pensem que hauria de localitzar-se en una zona compresa dins del triangle comprés entre el Prepirineu català, la vall del riu Segre i Tarragona. En qualsevol cas, els cartaginesos van ser derrotats, i Hannó i Indíbil capturats.

Tot seguit, el germà de Anníbal Barca, Àsdrubal, que ignorava la derrota, va creuar el riu Ebre amb 9.000 soldats en direcció a Hannó, potser pel mateix lloc per on ho havia fet Anníbal pocs mesos abans. Quan es va assabentar de la victòria romana a *Kissa*, conscient de la seva inferioritat numèrica, va canviar de direcció per dirigir-se cap a la costa (Livi, XXI, 61, 1). Les fonts proromanes descriuen una *razzia* d'Àsdrubal sense gaire importància, però la realitat mostra més aviat la pèrdua de fins a 25 embarcacions i la mort d'un nombre significatiu de la marineria, probablement dedicada al saqueig i al pillatge pels voltants de *Tarraco* (fig. 3). Així, cal tenir present que durant l'any següent els romans només disposaran de 35 de les 60 naus amb les quals havien arribat a *Iberia*; per tant és possible que aquesta disminució fos causada per aquesta incursió d'Àsdrubal (Lazenby 1978: 126).

Tot seguit Àsdrubal es va retirar al sud de l'Ebre, on va establir guarnicions i defenses, mentre que Gneu va tornar ràpidament a *Tarraco*, on va situar el seu campament d'hivern.

A partir de l'any 217 aC, el conflicte es trasllada cap el sud. *Emporion* i *Tarraco*, més allunyades de l'Ebre, quedaren relegades a un paper de bases logístiques a la rereguarda, com a punt de desembarcament de tropes de reforç i proveïments.

En aquests moments els romans adoptaren el riu Ebre com a eix vertebrador de les seves campanyes. En efecte, les fonts escrites esmenten en multitud d'ocasions com les campanyes bèl·liques romanes s'inicien i s'acaben amb el creuament de l'Ebre.

Evidentment això s'explica per tractar-se d'una zona de gran valor estratègic, com demostren els diversos conflictes armats que han tingut lloc (Noguera, 2012). Durant la Segona Guerra Púnica, aquesta zona va ser escenari de nombrosos intents dels cartaginesos per expulsar els romans i enviar reforços i proveïments a les tropes d'Anníbal a la península Itàlica.

El primer d'aquests intents es va produir a inicis de la primavera de l'any 217 aC, quan Asdrúbal Barca va reunir a *Qart Hadasbt* un gran exèrcit i una flota de 40 naus, i es va dirigir cap el nord, fins a acampar prop de la desembocadura del riu Ebre.

Tan bon punt Gneu Corneli Escipió va assabentar-se de l'avanç de l'enemic i de les dimensions del seu exèrcit, va decidir concentrar les seves opcions de victòria en un combat naval. Els romans comptaven amb 35 naus de guerra i l'ajut d'un nombre indeterminat d'embarcacions massaliotes. La flota va salpar de *Tarraco* i després de dos dies de navegació va fondejar a uns 15 quilòmetres al nord de l'Ebre, aproximadament entre l'Ampolla i l'Ametlla de Mar. Dues embarcacions lleugeres massaliotes van sortir en avançada i van localitzar l'enemic. La flota romana va continuar fins a la desembocadura del riu, mentre que els punts de guaita que hi havia a la zona van donar la veu d'alarma als cartaginesos. L'exèrcit de terra va desplegar-se per la costa, mentre que la flota sortia a mar obert.

L'enfrontament sembla que va ser breu, i si hem de fer cas d'un petit fragment conservat del biògraf d'Anníbal, el grec Sòsil, va ser la perícia de les embarcacions massaliotes les que van facilitar la victòria romana (FGrH, Sósilo, 176, 2; Schulten, 1935: 62), sumada potser a la inexperiència d'una part de la flota púnica. Malgrat que la derrota en un primer moment no va ser especialment greu, la flota cartaginesa va creure trobar refugi tornant a la costa, a recer del seu exèrcit de terra. Però els romans van aproximar-se fins a les naus varades i les van lligar a les pròpies i es van endur 25 naus, de manera que en un sol cop van acabar amb la flota enemiga i gairebé van doblar en nombre la pròpia. Vist el resultat del combat, Asdrúbal va aixecar el campament i va retirar-se (Polibi, III, 96, Livi, XXII, 19-20).

Aquest mateix any 217 aC, després de la victòria a la batalla naval de la desembocadura de l'Ebre i de l'arribada de reforços sota el comandament del germà de Gneu, Publi, els dos Escipions creuen el riu i acampen a pocs quilòmetres al nord d'*Arse* (Sagunt). Aquí es va produir un episodi poc clar, l'alliberament dels ostatges ibèrics en mans dels cartaginesos, gràcies a la traïció d'un iber, un tal Abílix. En qualsevol cas, amb l'arribada de l'hivern, els romans es van retirar al nord de l'Ebre sense recuperar la ciutat.

A inicis de l'any 216 aC, Asdrúbal va tornar a reunir les seves tropes i va marxar en direcció nord, cap a l'Ebre, amb la intenció de derrotar els romans, però sobretot per enviar reforços al seu germà Anníbal. Per la seva banda, Cartago va enviar un exèrcit sota el comandament d'Himilc per substituir-lo *Iberia* (Livi, XXIII, 28, 2).

Els dos Escipions van concentrar les seves tropes a l'Ebre, i seguidament van travessar-lo. Un cop a l'altra banda van decidir posar setge a la ciutat dels ileravons més important de la zona, *Hibera*, situada prop del riu, en lloc d'enfrontar-se directament a l'exèrcit d'Asdrúbal. L'objectiu principal era atacar una ciutat aliada dels cartaginesos per retardar o impedir el seu avanç, i no tant derrotar-los (Livi, XXIII, 28, 7).

Quan Asdrúbal Barca es va assabentar de la maniobra romana, va posar setge a una ciutat ibèrica que recentment s'havia passat als romans. Si tenim en compte la direcció de l'avanç de l'exèrcit cartaginès, de sud a nord seguint la línia de la costa, sembla lògic suposar que aquesta ciutat hauria d'estar en aquesta zona. A més, cal recordar que a finals de la campanya de 217 aC els romans es van internar fins a *Arse* (Sagunt). Així, durant el pas de les tropes romanes probablement alguna localitat d'aquest territori hauria canviat de bàndol. En aquest sentit cal recordar que poc després, el 215 aC, els romans aconsegueixen aixecar dos setges cartaginesos a les ciutats d'*Intibili* i *Iliturgi*, suposadament situades a la Ilercavònia meridional, de manera que és probable que la ciutat aliada dels romans que van assetjar les tropes d'Àsdrubal fos una d'aquestes (Pérez VÍlatela, 1988).

Els romans van aixecar el setge d'*Hibera* i es van dirigir a auxiliar els seus aliats. Els campaments dels dos exèrcits estaven situats sobre sengles elevacions, separats per uns set quilòmetres. Després d'uns quants dies, romans i cartaginesos van desplegar-se en ordre de combat per la planura que els separava (Livi, XXIII, 29). Tenint en compte el paisatge entre *Hibera* i *Intibili* (suposadament prop de Traiguera, al nord de Castelló), una gran plana encaixonada entre la serra d'Ulldecona i la serra de Sant Pere (o del Solà), és possible que l'enfrontament es produís en aquest lloc, on els dos exèrcits fàcilment podrien haver trobat elevacions per establir els respectius campaments.

L'anomenada batalla d'*Hibera* o d'*Intibili* segons altres autors (Pérez VÍlatela, 1988), va representar una greu derrota dels cartaginesos, i el darrer intent cartaginès de dirigir-se cap a Itàlia passant per la costa. A partir d'aquell moment la iniciativa correspondrà als romans, que lentament van anar conquerint la costa del llevant peninsular, fins que l'any 211 aC van internar-se a la vall del riu Guadalquivir, on els dos germans Escipió van ser derrotats i morts. Tanmateix, un exèrcit romà format pels fugitius, sumats a tropes procedents de les guarnicions, va aconseguir replegar-se darrera de la línia del riu Ebre i mantenir la posició davant l'exèrcit cartaginès, que no va saber aprofitar la victòria i la seva superioritat per acabar amb la presència romana a la península.

Després d'aquest daltabaix dels romans, la importància del front ibèric es demostra per la rapidesa amb què Roma va enviar tropes i generals de reforç. Així, pocs mesos després, i gràcies a la conquesta de Càpua i a l'alliberament de les tropes dedicades al seu llarg setge, els romans van enviar un exèrcit sota el comandament de Gai Neró, que després de desembarcar a *Tarraco*, es va dirigir a l'Ebre per reunir-se amb les restes de les tropes romanes d'*Iberia* (Livi, XXVI, 17, 2-3). Posteriorment, es menciona un topònim, en un episodi molt confús i de dubtosa veracitat, *Lapides Atros* (Pedres Negres) situat a l'Ausetània de l'Ebre (potser les Roques d'en Benet?), en el que podria ser un tercer intent d'Àsdrubal Barca per enviar reforços al seu germà Anníbal a Itàlia, i que suposadament va ser avortat per Gai Neró.

L'any següent, Roma envia un segon exèrcit de reforç sota el comandament de Publi Corneli Escipió. Aquest, després d'un any ocupat en reorganitzar les tropes, va concentrar l'exèrcit i l'armada a l'Ebre (Livi, XXVI, 41-42), des d'on es va dirigir ràpidament cap a *Qart Hadasbt* (Cartagena).

La conquesta de la capital bàrquida va representar l'inici del final de la Segona Guerra Púnica a la península Ibèrica, ja que la ciutat fortificada acollia el millor port de la costa,

reserves d'armament, diners i nombrosos ostatsges indígenes, la qual cosa va desequilibrar definitivament la balança a favor dels romans. A partir d'aquest moment, els tres últims anys d'enfrontaments amb els cartaginesos es desenvoluparan al sud de la península, des d'on a poc a poc seran empesos cap a l'oest fins a la retirada definitiva des de la ciutat de *Gadir*, l'any 206 aC.

La documentació arqueològica

Una vegada descrit allò que sabem per les fonts escrites, anem a presentar les evidències arqueològiques que ens permeten constatar la presència cartaginesa a la zona de l'Ebre. I, com hem comentat, aquests indicis són bàsicament les monedes que utilitzaven els cartaginesos per pagar els mercenaris o els aliats indígenes dels seus exèrcits, les anomenades *monedes hispanocartagineses*. Es tracta d'encunyacions realitzades a la península Ibèrica per part dels púnics, en ciutats com *Carmona* (Carmona), *Qart Hadasht*, *Castulo*, etc., o fins i tot encunyacions del mateix tipus però de baixa qualitat, i que suposadament corresponen a monedes fetes per l'exèrcit en campanya (Villaronga 1973).

De fet, la concentració de monedes d'aquest tipus a Andalusia també ha esdevingut un marcador per identificar aquests assentaments militars (Chavez, 1990), una interpretació similar a la realitzada a la regió del Bruci, al sud d'Itàlia (Manfredi 2009, 25). Per tant, a falta d'altres indicadors, cal analitzar la circulació monetària del nord-est peninsular durant la Segona Guerra Púnica.

Abans de les nostres intervencions en el campament romà de la Palma - *Nova Classis* (l'Aldea, Baix Ebre) (Noguera, Tarradell-Font 2009; Noguera 2008; Noguera 2012), la distribució de monedes cartagineses al nord de l'Ebre s'havia caracteritzat per la seva escassa presència, i gairebé sempre localitzades prop de la costa. Si únicament tenim en compte les hispanocartagineses, es podien comptar amb els dits d'una mà (Ripollès, 1982).

Els estudis numismàtics tradicionalment han dividit el territori peninsular afectat pel conflicte en tres grans zones d'influència: la zona sud, territori controlat pels cartaginesos i on la major part de les monedes en circulació són encunyacions púniques; la zona nord-est, on bàsicament es recupera moneda d'Empúries i en menor mesura moneda romana, però amb una escassa o nul·la presència de moneda púnica, i la zona central (aproximadament el País Valencià i l'est de Castella - la Manxa), un territori de contacte on es localitzen monedes de tot tipus, púniques, romanes, d'Empúries o fins i tot del sud de la Gàl·lia (fig. 4). Com veurem, a partir dels resultats del nostre projecte, caldrà descartar la idea de la inexistència de moneda púnica en el nord-est peninsular.

Certament, hi ha un lot de divuit monedes púniques a Ullastret (Campo, 2000: 93; Campo, 2006: 260; Codina, De Prado, Martín, 2012: 94), i sobretot un centenar de peces identificades a Empúries (Alfaro, 1991). Però aquesta concentració de monedes púniques a Empúries i al seu *hinterland* cal relacionar-la amb la presència d'un campament romà ubicat a la colònia grega des del mateix inici de la guerra a la península, a partir del desembarcament de Gneu Corneli Escipió, un assentament militar que va estar en actiu durant tot el conflicte.

La comparació de les monedes recuperades a *Nova Classis* i a *Emporion* ens va proporcionar uns resultats interessants (fig. 5). Així, es tracta de dos conjunts de 102 i 99 monedes,

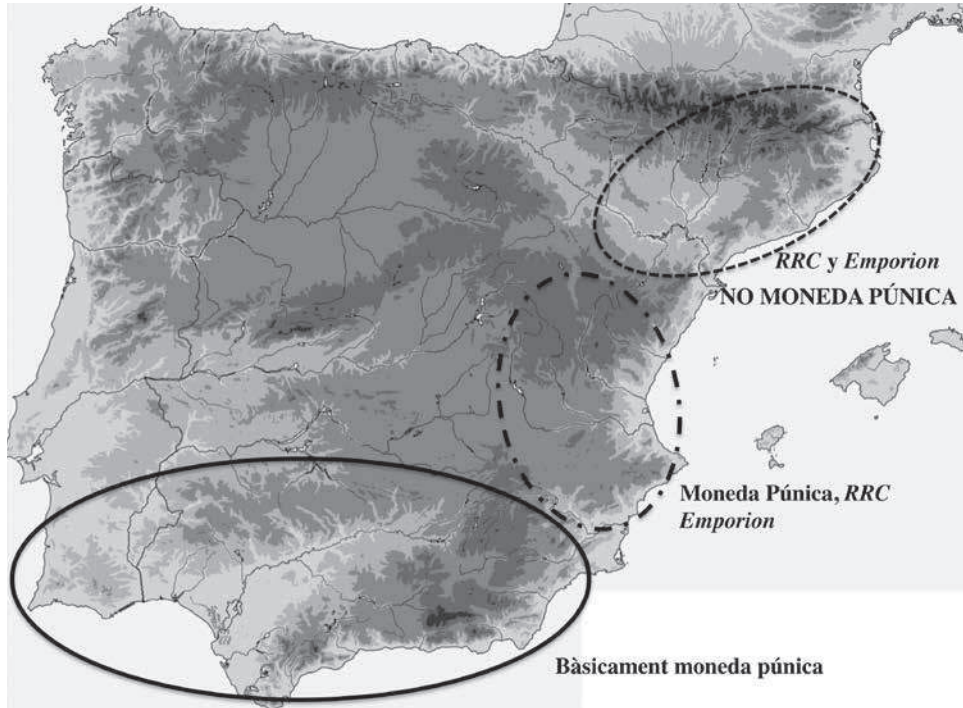

Figura 4. Plantejament tradicional de la circulació monetària de la península Ibèrica dividida per zones, en funció de la presència de diferent monetari.

respectivament; per tant, prou representatius i equiparables. Però el més interessant és que els percentatges de cada seca també són molt similars. En primer lloc, els bronzes hispanocartaginesos són les peces més abundants (61% i 66%), la majoria de la classe VIII, tipus I i II i d'estil tosc (Villaronga 1973). En segon lloc, els petits bronzes d'*Ebusus*, en la seva major part amb la figura del déu Bes en avers i revers, presenten percentatges gairebé idèntics (12% i 13%). Els bronzes procedents de Sardenya i encunyats el 215 aC, amb símbol de brau amb estel en el revers, també presenten percentatges similars (7% i 11%). L'única disparitat són les peces cartagineses, més abundants a *Emporion* (18%), que a *Nova Classis* (9%).

Pensem que aquesta similitud indica que som davant de la circulació monetària en sengles campaments romans de la Segona Guerra Púnica, on la immensa majoria de les monedes recuperades són de bronze, d'ús habitual entre els soldats, mentre que les monedes de plata són molt escasses, i a vegades partides, cosa que evidencia la necessitat de moneda fraccionària. La presència de monedes de l'òrbita púnica probablement és conseqüència del botí de les tropes després de les successives victòries contra els cartaginesos, i de la política romana d'afrontar l'escassetat de subministraments procedents d'Itàlia mitjançant el pagament de les soldades amb numerari capturat a l'enemic. Per acabar de confirmar aquesta hipòtesi, els únics jaciments entre l'Ebre i els Pirineus

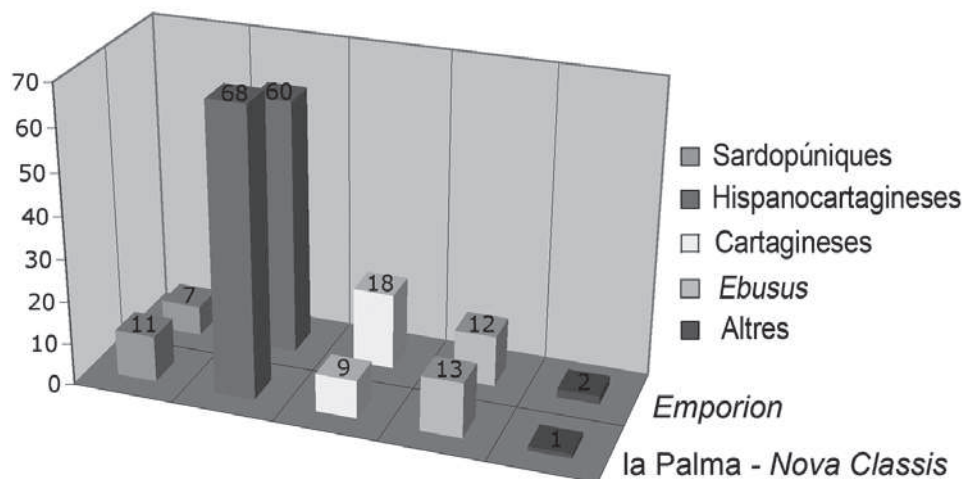

Figura 5. Estudi quantitatiu de les diferents produccions cartagineses documentades en els campaments romans de Nova Classis i Emporion.

que fins aquell moment havien lliurat puntes de fletxa de bronze de filiació semita, amb un apèndix en forma de petit arpó, o de tipus Macalón, són novament *Emporion*, amb dos exemplars de tres aletes, una altra a Ullastret i tres exemplars a *Nova Classis* (Noguera, Ble, Valdés 2013: 48).

Tot deixant de banda la presència de monedes de l'òrbita cartaginesa a la costa, la qual trobem més aviat relacionada amb l'activitat de tropes romanes situades en aquesta zona, la recerca del mateix tipus de peces a la zona interior, ja sigui a museus, col·leccions particulars, o dins publicacions que no havien estat tingudes en compte, mereix una breu descripció.

Així, dels vessants meridionals de la muntanya de Monteró (Camarasa, Lleida) cal destacar nou bronzes hispanocartaginesos de la classe VIII, dos bronzes de *Massalia*, un òbol d'*Iliirta* i una dracma de *Emporion* (Gurt i Tuset, 1982). Per una altra part, el Museu de Lleida conserva un altre lot de monedes, concretament set bronzes hispanocartaginesos (sis de la classe VIII i un de la classe X) i un bronze de *Ebusus*, de procedència desconeguda. Altres troballes menors de monedes hispanocartagineses, gairebé totes a la zona interior i sempre de la classe VIII, són una unitat al Molí d'Espígol (Tornabous, Lleida) (Cura 2006), un divisor a Calaceit (Terol), una unitat a Gandesa (Tarragona) i un divisor en el jaciment ibèric de la Vispesa (Tamarit, Osca) (Noguera, Ble, Valdés 2013: 45). En aquesta mateixa publicació feiem referència a altres troballes localitzades en jaciments inèdits de la comarca de l'Urgell (Lleida). Aquesta hipòtesi ha estat confirmada recentment pels treballs de recerca de F. Giralt, gràcies al qual podem afegir una unitat i dues monedes d'un *shekel* i mig trobades a la Vispesa; un *shekel*, un *shekel* i mig, i quatre unitats al Palau d'Anglesola (Urgell, Lleida); i una unitat a Agramunt, Fraga i Maials, respectivament (Giralt, 2015: 85).

Figura 6. Fotografia aèria del jaciment de les Aixal·les (Ascó)

Per la nostra part, ara podem completar aquesta documentació amb un divisor de la classe VIII a Torrent de Cinca, dues unitats i tres divisors a Agramunt, un divisor a Vinebre, dos divisors a l'Ametlla de Mar, i tres unitats i un divisor a Traiguera. Però el nostre objectiu no és únicament recollir totes les notícies sobre la presència d'aquestes monedes, sinó comprovar mitjançant prospeccions sistemàtiques la importància i significació d'aquestes troballes.

Així, les dues primeres campanyes de prospecció desenvolupades en el jaciment de les Aixal·les (Ascó) durant els anys 2012 i 2013 (fig. 6), ens van permetre recuperar setze monedes hispanocartagineses de bronze, la majoria unitats i divisors de la classe VIII (fig. 7), i de moment no hi hem identificat monedes romanes de la mateixa època (Noguera, Ble, Valdés, 2016). De fet, la darrera campanya de febrer de 2016 ha incrementat el nombre de monedes hispanocartagineses a un total de vint-i-una peces de bronze i un quart de *shekel*, i a més ha proporcionat una nova punta de fletxa de tipus Macalón, entre d'altres restes d'armament (fig. 8). Evidentment, només es pot interpretar aquesta concentració de monedes com a indicis materials del pas de les tropes cartagineses durant l'any 218 aC pel qual que conforma el riu Ebre al seu pas per la zona d'Ascó, i que els hauria pogut permetre remuntar el riu Ebre i la vall del Segre fins a arribar als Pirineus.

Figura 7. Monedes hispanocartagineses de bronze recuperades en el jaciment de les Aixalelles durant la campanya de 2016: 1. Unitat de la classe VIII, tipus II, 2. Divisor de la classe VIII, tipus II, 3. Unitat de la classe X, tipus I.

“LES DUES PRIMERES CAMPANYES DE PROSPECCIÓ DESENVOLUPADES EN EL JACIMENT DE LES AIXALELLES (ASCÓ) [...] ENS VAN PERMETRE RECUPERAR SETZE MONEDES HISPANO-CARTAGINESES DE BRONZE, LA MAJORIA UNITATS I DIVISORS DE LA CLASSE VIII, I DE MOMENT NO HI HEM IDENTIFICAT MONEDES ROMANES DE LA MATEIXA ÈPOCA [...]. EVIDENTMENT, NOMÉS ES POT INTERPRETAR AQUESTA CONCENTRACIÓ DE MONEDES COM A INDICIS MATERIALS DEL PAS DE LES TROPES CARTAGINESES DURANT L'ANY 218 AC PEL GUAL QUE CONFORMA EL RIU EBRE AL SEU PAS PER LA ZONA D'ASCÓ, I QUE ELS HAURIA POGUT PERMETRE REMUNTAR EL RIU EBRE I LA VALL DEL SEGRE FINS A ARRIBAR ALS PIRINEUS.”

En un futur immediat tenim com a objectiu comprovar altres possibles punts en aquesta ruta, com Traiguera, al nord de Castelló.

Per una altra banda, els nostres treballs d'investigació desenvolupats des de l'any 2013 a l'entorn de la ciutat ibèrica del Vilar, a Valls (Alt Camp), han identificat una dispersió de catorze projectils de fona de plom i nombroses monedes de finals del segle III aC. Es tracta d'un conjunt de peces hispanocartagineses, tretze de bronze i un quart de *shekel*, a banda de sis òbols de *Massalia*, una dracma d'*Emporion*, un divisor de bronze de *Rhode* i un bronze d'*Ebusus*. Tanmateix, també hem recuperat un as i una unça RRC, però pensem que cal relacionar aquestes restes amb la presència de tropes púniques a tocar del jaciment del Vilar. No només això, sinó

Figura 8. Punta de fletxa de tipus Macalón recuperada en el jaciment de les Aixalletes durant la campanya de 2016.

que al voltant de Valls també hem identificat diversos punts on també es recuperen monedes hispanocartagineses, en menor quantitat, com el Rourell, Vilallonga del Camp, Vila-rodona, la Riba, Cabra del Camp i la Secuita. Totes aquestes evidències ens han conduït a interessar-nos pel jaciment ibèric del Vilar, una ciutat ibèrica destruïda violentament durant la Segona Guerra Púnica (Fabra, Vilalta 2008: 183-184). De fet, les dues úniques monedes recuperades a l'assentament ibèric són un *sextans* de Roma i una unitat hispanocartaginesa de la classe VIII (Fabra, Vilalta 2008: 195). Les campanyes de prospecció geofísica i de fotografia aèria ens han permès identificar un fossat de grans dimensions a l'extrem nord de la població, confirmat mitjançant un sondeig amb pala mecànica. Igualment, també hem pogut identificar el traçat de la muralla, i en un futur esperem iniciar els treballs d'excavació en extensió, per tal d'acabar de confirmar les nostres hipòtesis.

CONCLUSIONS

Com cal interpretar aquests indicis arqueològics? A hores d'ara, pensem que només es poden plantejar quatre hipòtesis:

1) Com a evidència d'una circulació monetària residual durant els segles II-I aC. Pensem que podem descartar aquesta possibilitat, ja que la majoria de les monedes estan ben conservades, pràcticament no van circular. A més, en assentaments destruïts a inicis del segle II aC la seva presència es pràcticament nul·la, com per exemple en el Castellet de Banyoles (Tivissa), per la qual cosa sembla que no devien ser en circulació (Noguera *et al.* 2014). A més, tampoc s'explicaria la seva concentració en determinats indrets, i fora de nuclis d'hàbitat ibèrics.

2) Com a evidència de la presència de tropes romanes, com succeeix en els campaments d'*Emporion* o de *Nova Classis*. També es pot descartar, atès que en aquest cas aquestes monedes hispanocartagineses no es troben conjuntament amb monedes romanes de l'època.

3) Com a evidència d'un contacte comercial anterior a 218 aC. Certament, aquest contacte existia molt abans, sobretot amb el món ebusità, tal i com demostren les importacions d'àmfores de l'illa distribuïdes per gran part dels assentaments ibèrics. Però

la cronologia d'emissió d'aquestes monedes és molt reduïda, entre el 221-218 aC, de manera que es tracta de fenòmens diferents. A més, tampoc explica la seva presència i concentració en indrets que no són nuclis de població ibèrics, ni que es tracti bàsicament d'emissions de la classe VIII.

4) I finalment com a evidència de la presència de tropes cartagineses o de mercenaris a sou. Aquesta pensem que és la hipòtesi més plausible.

Així, totes les localitzacions presenten una sèrie de trets en comú. En primer lloc, són concentracions de monedes de bronze hispanocartagineses en indrets on no hi ha restes d'assentaments militars romans, o nuclis de població ibèrics. En segon lloc, són sempre indrets que ocupen posicions estratègiques, com guals de riu o cruïlles de camins. Finalment, la seva distribució coincideix amb la ruta seguida per les tropes d'Anníbal Barca en el seu camí cap a Itàlia (fig. 9), o bé pels moviments del contingent deixat a la seva rereguarda a les ordres del seu lloctinent Hannó, o bé per la incursió d'Asdrúbal Barca en auxili d'aquest últim a les acaballes de la campanya de l'any 218 aC.

En conclusió, la hipòtesi no pot ser una altra que som davant de campaments de les tropes cartagineses durant la Segona Guerra Púnica, o de mercenaris a sou.

BIBLIOGRAFIA

- ALFARO, C. (1991): "Monedas cartaginesas y norteafricanas halladas en Ampurias", *Huelva Arqueológica* 13, 2: 173-202.
- AVELLÀ, J. (1967): *Tarragona romana. Síntesis histórica*, Tarragona.
- BELLÓN, J.P.; RUIZ, A.; MOLINOS, M.; RUEDA, C.; GÓMEZ, F. (2015): *La Segunda Guerra Púnica en la Península Ibérica. Baecula: arqueología de una batalla*, Universidad de Jaén, Jaén.
- BOSCH GIMPERA, P. (1965): "El pas del Pirineu per Anibal". *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, Barcelona: 135-141.
- CAMPO, M. (2000): "Las producciones púnicas y la monetización en el nordeste y levante peninsulares". M.P. García-Bellido, L. Callegarin (eds.), *Los cartagineses y la monetización del Mediterráneo occidental*: 89-100.
- CODINA, F.; DE PRADO, G.; MARTÍN, A. (2012): "La recerca arqueològica en el conjunt ibèric d'Ullastret en els darrers anys", *Tribuna d'Arqueologia* 2010-2011: 63-99.
- CURA, M. (2006): *El jaciment del Molí de l'Espígol (Tornabous-Urgell). Excavacions arqueològiques 1987-1992*. Monografies Museu d'Arqueologia de Catalunya 7. Barcelona.
- CHAVES, F. (1990): "Los hallazgos numismáticos y el desarrollo de la Segunda Guerra Púnica en el sur de la Península Ibérica", *Latomus* 49-3: 613-622.
- FABRA, E.; VILALTA, E. (2008): "La destrucció del poblat". J.M. Vergès, J. López (coord.): *Història de Valls, II. Prehistòria i Història Antiga*. Institut d'Estudi Vallencs, Valls: 183-185.
- GIRALT, F. (2015): "Cartagineses y romanos en la Ilergecia. Testimonios numismáticos", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 25: 83-101.

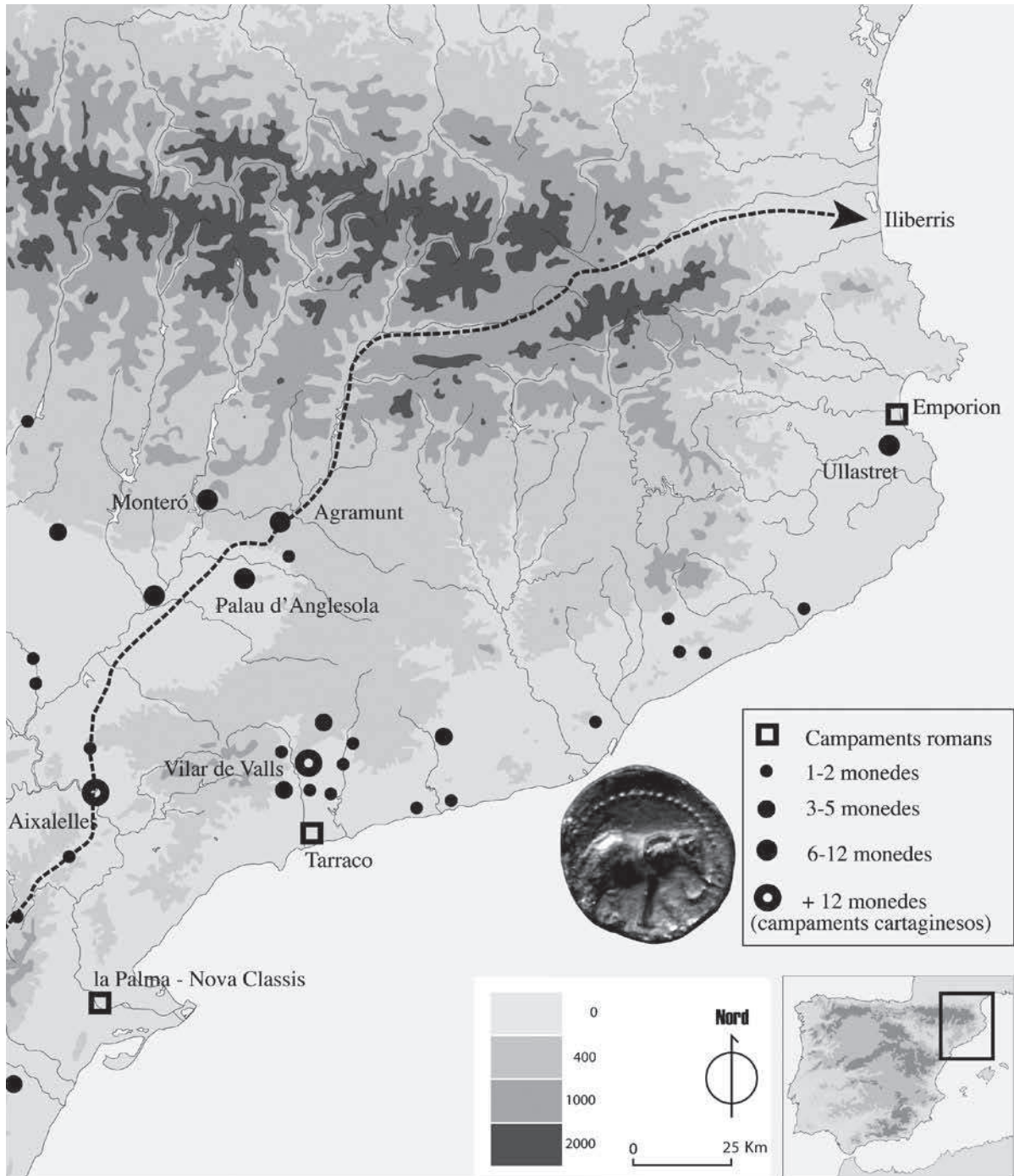

Figura 9. Mapa de distribució de les monedes hispanocartagineses documentades en el nord-est peninsular.

- GURT, J.M.; TUSET, F. (1982): "Recents troballes numismàtiques a la comarca de La Noguera", *Gaceta Numismàtica* 66: 31-39.
- LAZENBY, J.F. (1978): *Hannibal's War. A Military History of the Second Punic War*, Warminster.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. (1981): "Sobre Aníbal y su paso por los Pirineos", *Faventia* 3, 2: 223-226.
- MANFREDI, L-I. (2009): "Il commercio e le monete nel Bruzio prima e dopo Annibale". *Fenizi e Italici, Cartagine e la Magna Grecia. Popoli a contatto, culture a confronto, Rivista di Studi Fenici* 37, 1-2: 17-33.
- MORILLO, A. (2008): "Criterios arqueológicos de identificación de los campamentos romanos en Hispania", *Salduie* 8: 73-93.
- NOGUERA, J. (2007): *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la Ilercavònia septentrional* [en línia]. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, 2006 <<http://hdl.handle.net/10803/2599>>
- (2008): "Los inicios de la conquista romana de Hispania. Los campamentos de campaña del río Ebro", *Archivo Español de Arqueología* 81: 31-48.
- (2012): "La Palma-Nova Classis: a Publius Cornelius Scipio Africanus encampment during the Second Punic War in Iberia", *Madridrer Mitteilungen* 53: 262-288.
- NOGUERA, J.; BLE, E.; VALDÉS, P. (2013): *La segona guerra púnica al nord-est d'Ibèria: una revisió necessària*, X Premi d'Arqueologia Memorial Josep Barberà, Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia.
- (2016): "Guerra i conflicte en el curs inferior de l'Ebre en època romanorepublicana: les intervencions arqueològiques a la Palma, Camí del Castellet de Banyoles i les Aixalelles". J. Martínez, J. Diloli i M. Villalbí (coord.), *I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre*, Tortosa: 381-395.
- NOGUERA, J.; ASENSIO, D.; BLE, E.; JORNET, R. (2014): "The beginnings of the Roman conquest of Hispania. Archaeological evidence of the assault and destruction of the Iberian city of Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona)", *Journal of Roman Archaeology* 27: 60-81.
- NOGUERA, J., PRINCIPAL, J., ÑACO, T. (2014): "La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del NE de la Citerior (218-45 a.C.)". M. Navarro, F. Cadiou (eds.), *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-1er s. av. J.-C.)*. Bordeus: 19-44.
- NOGUERA, J.; TARRADELL-FONT, N. (2009): "Noticia sobre las monedas del campamento romano de la Segunda Guerra Púnica de la Palma (l'Aldea, Tarragona)". *XIII Congreso Nacional de Numismática, "Moneda y Arqueología"*, ed. A. Arévalo González, Cádiz-Madrid: 119-142.
- PÉREZ VÍLATELA, L. (1988): "Intibilis" lugar estratégico del Maestrazgo en la Segunda Guerra Púnica", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo* 22: 67-75.
- (1994): "Onus(s)a: toponimia y comercio antiguos en el litoral del Maestrazgo", *Polis* 6: 269-306.

- PROCTOR, D. (1974): *La expedición de Aníbal en la historia*. Madrid.
- RIPOLLÉS, P. (1982): *La circulación monetaria en la Tarraconense Mediterránea*. SIP, Serie de Trabajos Varios 77. València.
- RODRÍGUEZ ADRADOS, F. (1950): “Las rivalidades de las tribus del NE. español y la conquista romana”, *Estudios Menéndez Pidal*, I: 563-585.
- RUEDA, C.; BELLÓN, J.P.; RUIZ, A.; GÓMEZ, F.; MOLINOS, M.; LECHUGA, M.A. (2015): “Un contexto excepcional: las áreas campamentales en la Batalla de Baecula”. J.P. Bellón, A. Ruiz, M. Molinos, C. Rueda y F. Gómez (eds.), *La Segunda Guerra Púnica en la Península Ibérica. Baecula: arqueología de una batalla*, Universidad de Jaén: 289-310.
- SCHULTEN, A. (1927): *Numantia. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1905-1912. III. Die Lager des Scipio*, Munic.
- (1935): *Fontes Hispaniae Antiquae III. Las Guerras de 237-154 a. de J.C.* Barcelona.
- ULBERT, G. (1984): Cáceres el Viejo, ein spätrepublikanisches Legionslager in Spanisch-Extremadura. Mainz am Rhein Philipp von Zabern.
- VILLARONGA, L. (1973): *Las monedas hispano-cartaginesas*. Barcelona.
- (1973): *Las monedas hispano-cartaginesas*. Barcelona.

Autors clàssics

- LIVI, *Historia de Roma desde su fundación*, XXI-XXV; XXVI-XXX; XXI-XXV. Biblioteca Clásica Gredos 176, 177 i 183, traducció de J.A. Villar, Madrid 1993.
- FGrH] *Die Fragmente der griechischen Historiker*. F. Jacoby (Leiden, Berlín 1923-).
- POLIBI, *Història*. Vol. III, Fundació Bernat Metge, Barcelona. Text revisat i traducció d'Antoni Ramón Arrufat.